

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ
„СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
Факултет по славянски филологии
Катедра по българска литература

Автореферат

на дисертационен труд за присъждане на
образователна и научна степен „доктор“
по професионално направление 2.1 Филология,
докторска програма „Българска литература“ – *Българска литература
от Освобождението до Втората световна война*

на тема:

НОМАДСКИЯТ СУБЕКТ В ТВОРЧЕСТВОТО НА МАТВЕЙ ВЪЛЕВ: ПРИРОДА И МАШИНА

Докторант:

Мартин Пламенов Колев

Научен ръководител:

доц. дфн Бойко Пенчев Пенчев

София, 2023

Дисертационният труд е обсъден и предложен за публична защита на заседание на катедра „Българска литература“ към Факултета по славянски филологии на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ от 13.06.2023 г.

Дисертационният труд е с обем от 200 стандартни страници и се състои от въстъпление, шест глави, заключение и библиография.

Научно жури:

проф. дфн. Милена Кирова

доц. д-р Андрей Ташев

доц. д-р Елка Трайкова

доц. д-р Ноеми Стоичкова

доц. д-р Роман Хаджикосев

Материалите по защитата са на вниманието на интересуващите се в централната сграда на Ректората на СУ „Св. Климент Охридски“, каб. 138.

Съдържание на дисертационния труд

Въведение	5
1. Избор на тема. Обект, предмет, задачи и методология на изследването.....	5
2. Матвей Вълев: неизтощимото очарование на биографията.....	12
Първа глава.	
Фигурата на номада през уседналия поглед: от обект на наблюдение до постмодерен субект	21
1. „Беззаконен, бездомен, напълно безроден“: представата за номада в древността.....	21
2. Концептуалният номад на XX век – „експлицитният герой на постмодерната мисъл“.....	27
Втора глава.	
„Свят и дом“: вариации на темата за скитничеството в българската литература до Втората световна война	41
1. Свят без дом: обезкорененият модел на скитничество.....	43
2. Свят и дом: пътешественическият модел на скитничество.....	46
3. Светът като дом: номадският модел на скитничество.....	52
Трета глава.	
Отсам и отвъд: две перспективи за разглеждане на скитническия субект в текста-Вълев	65
1. Отсам: персонажът скитник като мигрантски субект.....	65
2. Отвъд: персонажът скитник като номадски субект.....	77
3. Отсам и отвъд: параметри за очертаване на действителността в текста-Вълев.....	85

Четвърта глава.

Змии, пеперудени колажи и радиовълни: човекът на модерността между природата и техниката.....	94
1. Дивата природа в текста-Вълев: пищна и жестока.....	96
2. Другостта на природата: покорената природа в текста-Вълев.....	105
3. Машината-повторение: негативният аспект на техниката в текста-Вълев.....	113
4. Машината-различие: техниката като номадска тактика.....	123

Пета глава.

Природната жена, мъжът-машина и скитничеството като coniunctio: полови и родови измерения на текста-Вълев.....	136
1. Женското скитничество в контекста на междувоенната литература.....	136
2. Природната жена, мъжът-машина и жизненият порив.....	142
3. Жената дом, възможността за coniunctio и ставането-скитница.....	153

Шеста глава.

Път и разказ. Наративна идентичност на номадския субект.....	164
1. Номадският модел на скитничество при ранния Богомил Райнов: (наративни) разлики между забранения и позволения път.....	164
2. „Чудни приключения с много страсти и много геройства, и много опасности“: наративна идентичност в текста-Вълев.....	171
Заклучение.....	181
Библиография.....	185

Въведение

1. Избор на тема. Обект, предмет, задачи и методология на изследването

Изборът на тема на настоящия дисертационен труд изхожда от една вече добре установена практика в съвременната ни литературоведска наука – практиката на реабилитиране, връщане в обращение на автори, които по исторически, идеологически, естетически и др. съображения са били маргинализирани и позиционирани в периферията на литературноисторическия дискурс. В контекста на тази практика е съвсем разбираем и възобновеният интерес към Матвей Вълев, видим в систематичните усилия на редица изследователи от последните двайсетина години.

Обектът на изследване на настоящия труд е темата за скитничеството и образът на скитника в творчеството на Матвей Вълев, възприемани и като подстъп към 1) по-задълбочено разглеждане на други съществени теми от творчеството на Вълев (природата, техниката, женското скитничество, наративната идентичност и др.); 2) синтезирано представяне на разнопосочните трактовки на темата за скитничеството в следосвобожденската и междувоенната българска литература. Предметът на изследването представлява обширен материал от зрялото творчество на Вълев (т.е. след завръщането му от Бразилия през 1934 г.), обхващащ голяма част от най-емблематичните му произведения, както и отделни художествени и публицистични текстове от други издания и от периодичния печат. Към обхвата на използваната литература са привлечени и множество художествени и критически текстове, важни за разглежданите теми.

Проучването на богатата теоретична литература по въпроса разкри многобройни възможни подходи за концептуализиране и интерпретиране на акта на скитничеството. В крайна сметка, като най-удачна интерпретационна рамка се открие т.нар. номадология, разработена от Жил Делюз и Феликс Гатари в техния съвместен труд „Хиляда плоскости. Капитализъм и шизофрения 2“ (2009, ориг. публ. 1980). Към концептуално-теоретичния обхват на проучването са привлечени също мислители като Анри Бергсон, Пол Рикьор, Георг Зимел, Мишел дьо Серто, Мишел Фуко, Алфред Шютц, както и изтъкнати изследователи на въпроси, свързани с номадството, скитничеството, мобилността, като Тим Кресуел, Рози Брайдоти, Ейда Енгебригстен, Джон Дъръм Питърс, Томас Съдърланд и др. Изследването използва комплексна методология, включваща методи като

типологизация, близък прочит, сравнително-съпоставителен анализ, метод на конкретните ситуации (case study) и др.

Композиционно изследването е изградено от въведение, шест глави, заключение и библиография. Втората част от въведението представлява кратък опит за извеждане на причините за отчетливо биографизирания стандартен прочит на творчеството на Вълев и съответно е предложен алтернативен прочит за целите на настоящия дисертационен труд – целенасочено дистанциран от (авто)биографичното и все пак съзнаващ неговото устойчиво, магнетично присъствие.

Първа глава представлява теоретичен преглед на устойчивите величини и флукуациите в представата за номадството в западното уседнало общество от Класическата античност до XX век.

Втора глава е посветена на типологизирането на различните проявления на скитничеството, които откриваме в българската литература между Освобождението и Втората световна война.

Трета глава представя основните причини за устойчивото критическо перципиране на стандартния главен герой в разглежданите произведения на Вълев като мигрантски субект. Изтъкнати са доводи за един алтернативен, по-прецизен прочит на този герой през призмата на номадския модел на скитничество.

Четвърта глава разглежда през представения бинарен модел опозицията, изведена като основополагаща за посочените произведения на Вълев: природа–култура.

Пета глава анализира някои полови и родови аспекти на разглежданите текстове през призмата на скитническия акт като форма на висша индивидуална свобода и себеосъществяване в тях.

Шеста глава се занимава с функцията на езика в представената номадска парадигма и с тактиката на номадския субект за конструиране на наративна идентичност.

Заключението представлява възможност за синтезиране на основните опорни точки и изводи на дисертационния труд, както и за изтъкване на неговите резултати.

2. Матвей Вълев: неизтощимото очарование на биографията

Запознаването с литературоведските материали, посветени на Матвей Вълев – от ранната критическа рецепция на творчеството му до съвременните

литературноисторически изследвания – разкрива една отчетлива тенденция, а именно повишения интерес към неговата биография за сметка на библиографията му. В този смисъл, разговорът за Матвей Вълев може да започне от – и нерядко се изчерпва с – формулировката на Фуко за автора като икономичен принцип в множеството на значения (Фуко 2016: 32). Как да си обясним тази тенденция, забележима и в липсата на отделно проучване, посветено на творчеството на Вълев? Могат да се посочат различни възможни причини, но тук ще предложа едно алтернативно обяснение – че основната пречка пред един по-подробен и задълбочен прочит на текста-Вълев е самият автор Вълев.

Ако обърнем вниманието си към автора Матвей Вълев, въобще не е трудно да си обясним притегателната сила на биографията му. Димитър Вълев – както е рожденото име на писателя – е бил общителна, колоритна личност с чувство за хумор и приключенски дух. Освен това е истински гражданин на света, живял както в Берлин (1923–1930 г.), така и в Бразилия (1931–1934 г.), на която посвещава някои от най-добрите си произведения. За изследователя, заинтригуван от авантюристичната му биография, остава нелеката задача да запълни обилните бели петна чрез оскъдна документация. Всъщност тук се притичва на помощ текстът-Вълев, който в никакъв случай не се свени да реферира биографичната фактология, да наподобява авторовия гласов регистър и да смига съзаклятнически на читателя. Освен това Вълев е изключително продуктивен писател – например във в. „Мир“ между 1939 и 1942 г. публикува поне по един фейлетон седмично, а в други издания пуска дори по две-три произведения на брой (Ташев 2020: 283). Крайните срокове често го притискат, а тогава на помощ идват съкровищницата на опита и склонността му към авторециклиране.

С оглед на тези характеристики изглежда, че стандартният, силно биографизиран прочит на Матвей Вълев е лесно обясним, дори основателен. Този прочит неизменно гравитира около харизматичното, догматично присъствие на фигурата на Автора и отправя към познатите думи на Ролан Барт, призоваващи към една позволяваща продуктивно роене на значения „смърт на автора“. Не само текстът-Вълев прозвучава като ехо на авторовия глас, но и критическият текст, фиксиран върху него – Барт твърди, че „царството на Автора е също така и царство на Критиката“ (Барт 2003).

Разговорът за смъртта на автора естествено отправя и към обстоятелствата на действителната смърт на Матвей Вълев. През есента на 1944 г. името му се появява в

статията на Борис Делчев „Фашизмът в нашата литература“. Това споменаване вероятно мотивира отчасти решението на Вълев да се включи в доброволчески отряд и впоследствие, на 7 ноември, той загива на фронта. За смъртта на Вълев обаче съществува и друга, „неофициална“ версия. Според нея той инсценирал убийството си, опасявайки се от репресиите, които го очаквали след статията на Делчев. Вълев дезертирал при немската войска и под нова самоличност заминал за Североизточна Африка, а после – за Кайро и Патагония, където доживял до 60-те години. Отвореният финал на историята му може да се види като продължение на разгръщащата се политика на Автора, на стремежа му да изпълни всеки наличен дискурс, всеки пространствен или времеви промеждутък.

Една от главните цели, които си поставя настоящият дисертационен труд, е да предложи прочит на текста-Вълев, устоявайки на интензивния автобиографичен магнетизъм на неговия Автор – един нов прочит на Матвей Вълев, базиран на осъзнато, макар и частично дистанциране от автора-Вълев. Защо избирам да разчета текста-Вълев тъкмо през темата за скитничеството? Това е една от неговите основни теми, към които той се връща многократно и разгръща многоаспектно. Скитничеството при Вълев обаче не е процес, подлежащ на експедитивно дешифриране и анализиране – липсва готов, „лесен“ ключ за тази цел, какъвто е случаят например с идеологически подплатеното, социално обосновано скитничество при Борис Шивачев. Това е видимо и в разнородните начини, по които литературоведският дискурс се опитва да аргументира подтика към скитничество у Вълев. Тази трудност изхожда и от обстоятелството, че в литературоведската ни традиция не съществува хомогенно, съгласувано разбиране за и без това отвлеченото понятие *скитничество* и то често сигнифицира доста различни неща за отделни изследователи.

Изборът на конкретни произведения, върху които да се съсредоточи настоящото изследване, е мотивиран от двояко намерение: да се обхване сравнително обемна част от зрялото художествено творчество на Вълев, която да презентира в ярка, представителна светлина едновременно него и най-важните аспекти от концепцията му за скитничеството. Фактът, че тези две цели – да се представят най-емблематичните и най-отчетливо „скитническите“ произведения на Вълев – отвеждат безпроблемно до хомогенен корпус от текстове, потвърждава убедеността на настоящото изследване, че през призмата на скитничеството творчеството на Матвей Вълев може да разкрие значителния си потенциал.

**Първа глава. Фигурата на номада през уседналия поглед:
от обект на наблюдение до постмодерен субект**

1. „Беззаконен, бездомен, напълно безроден“: представата за номада в древността

Когато Херодот описва населението на древна Украйна в своята „История“, той прави следното показателно уточнение: „На изток от тези скити земеделци, като премине човек река Пантикапес, вече живеят скити номади (скотовъдци), които нито сеят нещо, нито орат“ (Херодот 2010: 233). Баштата на историята не оставя особено място за съмнение относно страховитата, варварска природа на тези номади, нито относно нейните първопричини: „скитите ослепявали всеки, когото хванели: те са скотовъдци, а не орачи“ (пак там: 227).

Повечето свидетелства за номадите, достигнали до нас от Класическата античност, си споделят две ключови характеристики. Първата е отчетливо негативното им отношение към обекта на наблюдение, а втората – общият им произход. Показателно е, че със съвсем малки изключения тези свидетелства принадлежат на представители на уседналото поколение – на „историци, географи, военни и администратори с малко съчувствие към пасторалните номади“ (Shaw 1983: 5). Този факт някак естествено поражда въпроса доколко извори като Херодотовата „История“ свидетелстват за действителния номад и доколко – за начина, по който той бива наблюдаван и възприеман, моделиран и конструиран от предварителните очаквания и проекции на един *поглед* (по Сартр), който ще нарека уседнал.

Съвременната антропология отчита, че подобни опити за анализ на традиционните общества са структуралистки по характер, поради което крият и някои съществени рискове. Вместо да доведат до емпирично значими резултати, такива анализи могат просто да възпроизведат възгледи, обичайни за уседналия поглед – възгледи, изкуствено възникнали поради развитието на писмеността и грамотността и особено видими в практики като каталогизирането и картографирането, изготвянето на таблици, списъци и формули. Етнографските наблюдения на Херодот добре илюстрират как функционира подобен структурален анализ. Отчетливо оценъчната, идеологически обогрена дихотомия между двата типа обществено устройство е особено осезаема в случая със скитите. Река

Пантикапес (дн. р. Ингул в Украйна) представлява гранична линия, която картографира пространството и го разделя на две отделни, противоположни части: *отсам* (скити земеделци) и *отвъд* (скити номади). Тази гранична линия териториализира пространството и задава определени отношения между двете части – превръща едната в продължение, отражение, извращение, контрапункт на другата.

Трябва да изтъкнем също, че начинът, по който Херодот възприема номадското население, не е изключение от древногръцката мисъл, а напротив – напълно представителен е за нея, както виждаме от примери при Аристотел и Омир. Всъщност в уседналите представи за номада неговата завидна, хармонична връзка с природата е една от малкото му положителни характеристики, ако ли не и единствената. Номадството символизира един по-примитивен, но и по-естествен модус на човешкото състояние – той представлява контрапункт на културния прогрес, който дава много, но и отнема в замяна.

Тези западни тенденции за възприемане на номадството могат да се проследят и на етимологично равнище. Когато Едип разбира произхода си, той проклина овчаря, който го е намерил като бебе. Съществителното, което използва, *νομάς*, може да се преведе като *пастир*, но също и като *скитник*, *странстващ* – оттук всъщност произхожда и *νομάδες*, *номади* (Diggle 2021: 969). Негативните конотации на *νομάς* са още по-отчетливи в неговото вторично, разговорно значение, с което наричали проститутките, обикалящи атинските улици – значение, предполагащо една „трайна пейоративна връзка между женствеността и мобилността“ (Peters 1999: 26).

2. Концептуалният номад на XX век – „експлицитният герой на постмодерната мисъл“

Към средата на XX век и особено през втората му половина се утвърждава присъствието на един концептуален, конструиран по-скоро теоретично, отколкото емпирично номадски субект, който очарова постмодерната и постструктуралистката мисъл. Всъщност той и до днес привлича широк интердисциплинарен интерес в сферите на критическата и литературната теория, социалните и културните учения, географията, политологията, архитектурата и др. Паралелният прочит на литературата по „номадския“ въпрос от древността и от XX в. предизвиква известна почуда, кара ни да се запитаме какво по-точно се е променило в западното перципиране на номадството. Твърде

показателно е, че по същество западните представи за номадството не претърпяват съществено изменение – то „постепенно се превръща от термин на унижение в термин на валоризация, без неговото съдържание да се променя особено“ (Sutherland 2014: 937). Изглежда, че каквото и да се е случило, за да доведе до преобръщане на номадската парадигма, няма толкова общо с представителите на този вид население, колкото с наблюдаващия ги уседнал поглед. Дали в отношението на съвременния западен човек към тази „крайна форма на „другия“ не прозират негови собствени турбулентни изменения? Дали в рамките на съвременната държава притегателната сила на центъра, тъй съществена за древногръцкото светоусещане, не е отслабнала значително – или дори не е изчезнала напълно?

Концептуалният номад се родее с редица постмодерни фигури, споделящи поне отчасти неговите тревоги и визии за настоящето и предстоящото. Щом се обърнем конкретно към фигурата на концептуалния номад обаче, в родилното свидетелство безспорно ще различим имената на френския философ Жил Делюз (1925–1995) и психоаналитика и активист Феликс Гатари (1930–1992). Концепцията им за т. нар. номадология придобива сравнително завършен и цялостен вид – поне доколкото това е възможно за такава аргументно флуидна, отричаща статичното състояние концепция – във втората част на „Капитализъм и шизофрения“, „Хиляда плоскости“ (1980), затова тук ще се фокусирам главно върху нея. Запознанството с номадологията, дори в съвсем синтезиран вариант, все пак изисква позоваването на едно по-ранно проучване, осигуряващо на идеите на Делюз и Гатари необходимата емпирична подплата. Става въпрос за „Обществото срещу държавата“ (1974) – най-популярното съчинение на антрополога Пиер Кластр, придобило култов статут сред анархистките среди. Кластр смята, че „бездържавните общества са резултат от социални механизми, които се развиват и утвърждават, за да предотвратят концентрирането на власт“ (Engebrigsten 2017: 44) – за разлика от държавата, която може да се дефинира тъкмо чрез присъщия ѝ стремеж към утвърждаване и опазване на различни властови органи и структури.

Изглежда, че тъкмо тази възможност резонира особено с Делюз и с един негов стремеж, забележим както в самостоятелните му проекти, така и в съвместните с Гатари. Това е стремеж към узаконяването, или продължаването на една философска традиция, противопоставяща се на утвърдения във френските академични среди около средата на

XX в. философски дискурс, като една от главните мишени на този контраканоничен дельозски проект е кантианският трансцедентален идеализъм. Номадологията, която Делъоз и Гатари развиват в „Хиляда плоскости“, е опит за подриване на съществуващите, вкочанени властови структури и мисловни модели, за излагане на показ на техните изкуствено формирани конструкции, но и за предлагане на ефикасна, креативна алтернатива.

В номадската ДНК ще различим и отпечатъците на някои от алтернативните философски герои на Делъоз. Единият е, разбира се, Фридрих Ницше, с чиито идеи Делъоз се занимава продължително, като понякога ги променя почти до неузнаваемост. В случая с номадологията е ключова ницшеанската концепция за *ставането* в опозиция на биването, бъденето. Другият важен философ тук е Анри Бергсон. Делъоз се занимава с неговите трудове регулярно през своята кариера. За заниманията си с номадството Делъоз заимства от Бергсон опозицията актуално–виртуално, която използва и в други свои изследвания, например в тези върху киното.

Втората част на „Капитализъм и шизофрения“ е изключително любопитен и предизвикателен експеримент, в който се интензифицират редица тенденции от предните общи проекти на Делъоз и Гатари. Амбициозната визия на авторите е заявена в манифестното начало на книгата – в първата и по подредба, и по ред на написване глава: „въведение: Ризома“. Добилият широка популярност впоследствие ризоматичен подход работи против стандартната дървовидна структура на книжното тяло (но и на утвърдените социална операционалност, политическо устройство и пр.) с нейния отчетливо миметичен характер.

Фигурата на номада се вписва в поредица от концепции, обвързани по един или друг начин с ризомата, които от своя страна, съществуват в пряка, „анти-диалектическа“ опозиция с поредица от деспотични, ригидни структури. В трактата по номадология такава роля изпълнява държавният апарат, в противовес на който – и отвъд който – е позиционирана т.нар. номадска военна машина. Държавният апарат изпитва постоянен стремеж да интегрира в системата си подобно външно явление главно защото функционира по този начин – както гласи и дефиницията на Кластр. Подобно насилствено асимилиране и интегриране води до унищожението на номадската машина, но този процес

не е едностранен – тя и държавният апарат съществуват в състояние на постоянна борба за надмощие.

Проследяването на еволюцията на западната перцепция за номадското през вековете може да ни предложи любопитни паралели. Така например ролята на играта *go* в дельозската номадология отпраща индиректно към Аристотеловата „Политика“. При все това върху игралните табли на Аристотел и на Дельоз–Гатари се разгръщат две доста различни, дори диаметрално противоположни партии. Аристотеловото възприемане на игралното поле е репрезентативно за западноцентричния, уседнал поглед, който не може да съзре по-жестоко наказание от изолацията в ъгъла, в периферията. Дельоз и Гатари детериториализират игралното пространство – те преобръщат шахматната дъска, разпиляват фигурите, за да разиграят наново своя фиксидеен експеримент: какви възможности се разтварят пред нас, когато декодираме всички познати структурни подходи? Какво се случва, когато уседналият поглед различи собствената си тъмна проекция и се осмели най-сетне да се обърне към себе си?

Номадската теоретична перспектива е интегрирана и доразвита в работата на по-нови изследователи като Роузи Брайдоти, която въвежда в употреба и предпочитания тук термин „номадски субект“. Видимото в тази замяна отчитане на различията между действителния представител на номадското население и фигурата на концептуалния номад е показателно и за основните критики срещу дельозската теория – че в стремежа си към утвърждаване на опозицията уседнало–номадско тя борави с въпросните категории по лековат и опасен начин. Вземайки предвид тези деликатни особености на избраната теоретична рамка, настоящият дисертационен труд ще си позволи да дублира дельозския подход и да заимства избирателно елементи както от постмодерната концепция за номадската фигура, така и от емпирично обоснованото познание за живота на действителното номадско население – при все настоящият труд ще се старее да не изпуска от поглед уседналото си сляпо петно.

Въпреки всичко казано дотук обаче, все още не съм извел ясна дефиниция на номадския субект, чиито щрихи очертах в тази глава. От тях навярно е станало донякъде ясно, че номадският субект не може да бъде дефиниран, без това да доведе до редуциране, ощетяване – може би дори фатално, невъзвратимо – на неговия теоретично-концептуален профил. Ето защо в духа на *go* ще се опитам да избегна този парадокс и вместо никаква

или една-единствена дефиниция на номадския субект ще предложи множествена такава в следващите глави.

Втора глава. „Свят и дом“: вариации на темата за скитничеството в българската литература до Втората световна война

През 1935 г., скоро след завръщането си от Бразилия, Матвей Вълев се захваща с амбициозен проект – издаването на илюстрирано седмично издание. То така и не вижда бял свят, но заглавието на това неосъществено списание играе важна роля в настоящото изследване – и по-конкретно в опита му да разграничи и огледа по-обстойно различните проявления на темата за скитничеството в българската литература до 1944 г.

От първоначалните ми опити за типологизация, които се увенчаха с неуспех, идва убедеността ми, че подобна типологизация изисква известна абстрактност и амбивалентност, които в крайна сметка са и интегрална част от същността на скитничеството. Настоящият опит задава обща, целенасочено генерализираща теоретична рамка, която в най-добрия случай би могла да обхване разноликите, понякога противоречиви представи за скитничеството, засвидетелствани в литературоведските източници, но и да предостави възможност за допълнителното им конкретизиране и разгръщане. Типологията разчита на потентния теоретичен заряд и напрежението между концептите *свят* и *дом* и на различните динамични конфигурации помежду им, които от своя страна водят до същностно различни модели на личностна и колективна идентичност.

1. Свят без дом: обезкорененият модел на скитничество

Първият модел на скитничество, на който ще се спрем, е обезкорененият. Той е вероятно най-често асоцииран с представата за скитничеството в българската литература и при него основополагащото отношение между свят и дом може да се изрази чрез формулировката *свят без дом*. Характерно за този модел е инертното, хаотично, безрезултатно движение – независимо дали то е външно, вътрешно или определена комбинация от двете – в търсене на изгубения личностен или колективен център, или корен (под формата на Дом, Родина, Изгубения рай и др.). Често този модус на

изживяване на скитничеството има отчетливо религиозни конотации и разиграва някаква вариация на познати юдео-християнски мотиви: мотива за Изгубения рай, за Ахасфер, за срутването на Вавилонската кула и др. Друга често срещана употреба на модела представя житейския опит на обезкоренения субект на модерността (а в по-ново време – на постмодерността и идващото-след-нея).

Може би най-устойчиво и продължително обезкорененият модел е разработен в емигрантската линия на българската литература. Генеалогията му би могла да се проследи например до възрожденските традиции на гурбетчийската песен, които доказват симптоматичната сентенция, че щастлива емигрантска песен няма. Сходни трактовки на емигрантския опит ще открием у представителите на междувоенната южноамериканска вълна като Тодор Ценков, Борис Шивачев и Самуил Стрезов. Вероятно можем да разширим обхвата на търсенето си и до съвременни произведения като „Бежанци“ на Весела Ляхова, „На Изток от Запада“ на Мирослав Пенков и др.

По различен начин обезкорененият модел на скитничество се реализира във възрожденската революционна поезия, където топосът на дома отново е проблематизиран като липсващ, утопичен, невъзможен. Вече в следосвободения литературен пейзаж ще различим друг емблематичен пример за този тип скитничество – в образцовия за ранния модернизъм обезкоренен субект, проявяващ се като „лист отбрулен“ (Яворов), „бездомен и самин“ (Дебелянов) и т.н.

2. *Свят и дом: пътешественическият модел на скитничество*

Вторият модел на скитничество е пътешественическият. При него светът и домът съществуват в статична, стабилна конфигурация, в която имат ясно разграничени функции – затова и валидната формулировка тук е *свят и дом*. Тя се изразява в утвърждаването на една фиксирана, подлежаща на дефиниране идентичност, чието ядро е налично, за разлика от предния модел.

Ако използваме типологията на скитничеството на Симеон Янев (вж. Янев 2010), можем да обвържем този модел с мотива за вечното завръщане. Такъв прочит, по дельозски маниер, използва оригиналната ницшеанска концепция доста селективно, но скитническото преживяване на пътешественика наистина винаги приключва с завръщане,

дори когато то не е експлицитно представено в текста: завръщане у дома; завръщане в родината; завръщане в себе си и своята уседнала, нормативна идентичност.

Освен това пътешестваният субект е в някаква степен привилегирован, за разлика от обезкоренения. Дори и да не се наемаме да потегляме в тази посока на разсъждение, е добре да имаме предвид относно този втори модел, че „определена лексика на пътешествието никога не е невинна, че тя е винаги въввлечена във и съотнесена към по-мащабни структури на идеологически, културни и политически взаимоотношения“ (Grossberg 1988: 377).

Добра отправна точка за проследяването на генеалогията на втория модел на скитничество са прочуванията на Светла Гюрова, посветени на възрожденските пътеписи („Възрожденски пътеписи“ от 1969) и на поклонническата литература („Поклонничество и поклонническа литература“ от 1996). Можем да потърсим ранни примери за пътешественическия модел и във възрожденската поезия: според Елена Налбантова доминиращата мотивация за възрожденския лирически герой да тръгне на път, изразяваща се в „непримиримостта с робската съдба“, е предшествана от отделни случаи на алтернативна мотивация – любопитство (вж. Налбантова 2012: 164).

С въвеждането на този втори модел диференциацията между различните проявления на скитничеството значително се усложнява. Да вземем за пример стихосбирката на Вазов „Италия“ (1884), която може да се прочете като „дневник за превръщане на едно скиталчество в пътуване“ (Шивачев 2018). Сбирката започва като представителен пример за обезкоренения модел на скитничество – още от програмното начално стихотворение, „Ненадейно сред морето“. Появата на Италия в обсега на лирическото полезрение обаче води до отчетлива смяна на емоционалния и идентификационен регистър на преживяването. Скиталецът се превръща в пътешественик, който съзнава кръговата природа на своето преживяване. Този пример предоставя и един допълнителен въпрос: можем ли изобщо да разглеждаме пътешественичеството като разновидност на скитничеството, а не като съвсем отделно проявление на *homo viator*, пътуващия човек? Настоящата типология отговаря утвърдително на този въпрос въз основа на две наблюдения. Първо: доста често *скитник* и *пътешественик* се използват като частични синоними в българския литературоведски речник, както личи и по самата рецепция на „Италия“. Второ: пътешественическият модел често се асоциира тъкмо с една

дисциплинирана, предварително разграфена, перформативна проява на скитничество. Във фигурата на пътешественика и неговите производни – туриста, фланьора и др. – откриваме „саморефлексивния субект, търсещ своята идентичност и траекторията на развитието ѝ: пътуването към себе си и(ли) към Другия в себе си“ (Стоичкова 2022: 112).

Мотивът за вечното завръщане се разкрива не само в кръговия модел на този вид скитане, но и в неговия цикличен характер, в полагането на пътешествачия субект в една унаследена, архетипна роля. Литературният *homo viator* не се отправя просто на собственото си пътешествие – движението му е репетитивно, доизграждащо един вече установен наратив и предоставящо възможности за рефериране, усложняване, подменяне на части от вече познати маршрути.

Стихотворението „Вечер“ (1930) на Далчев приключва с един реторичен въпрос: „Защо не можем наведнъж да бъдем / и тук, и там – навсякъде, където / могъщо и безкрайно бий животът?“ (Далчев 2008: 82). В този апел си проличава пленителният, но в крайна сметка временен и ограничаващ характер на втория модел на скитничество. Ако обърнем вниманието си към третия модел на скитничество обаче, ще забележим, че той взема палтото на пътешественика, надявано само по специален случай, и го обръща с хастара навън.

3. Светът като дом: номадският модел на скитничество

Последният модел на скитничество е номадският и той функционира по формулата *светът като дом*. Този модел е най-труден за дефиниране и описване, тъй като измъкването от всякакви стратегии за идентифициране, анализиране и структуриране е самият му *modus operandi*. Как би изглеждала, ако изобщо е възможна в такъв случай, генеалогията на номадския модел на скитничество?

Първата посока, в която можем да тръгнем, е засвидетелствана във възрожденската и следосвободенската представа за най-популярните перипатетични номади в български контекст – ромското население. Обикновено отношението към ромите, засвидетелствано във възрожденския фолклор, преминава „през противопоставянето номади–уседнало население“ (Мирчева 2010). В ранната следосвободенска литература ще открием все пак и наченки на една друга тенденция – на фокусиране върху онази автентична, митична свързаност на номада с природата, която утвърждава своето неоромантическо очарование

на фона на модернизиранието и индустриализирането на битовите условия. По време на своето пътешествие „В недрата на Родопите“, Вазов и неговият водач, кираджията Атанас, срещат шумна, безгрижна група роми, насядали на горската поляна. Вазов слуша разговора им и възприема тия „чада на природата“ като наследници на един първобитен, изгубен хармоничен ред, който – за разлика от съвременния уседнал човек – те все още населяват, „без гнезда, без честолюбия, без закони и без нужди“ (Вазов 2006: 159).

Втора възможна посока, в която можем да тръгнем, за да очертаем генеалогията на номадския модел на скитничеството, е посредством един популярен фолклорен и културологичен образ от славянската традиция – този на странстващия сляп певец просяк. Въпросният персонаж има многобройни и разнообразни проявления, но е много вероятно някои типове странстващи певци, например носителите на антиклерикално изкуство като полските голярди, хърватските дяди и украинските пиворези (вж. Михайлова 2006: 58–62), да се окажат особено удачна илюстрация на третия модел на скитничество.

Нека се насочим към някои особености на този модел. В ранното си есе „Номадска мисъл“, където Делюз се захваща за пръв път с концепцията за номадското, той пише: „Сигнификаторът е всъщност крайната инкарнация на деспота“ (Deleuze 1978: 20). Номадският модел на скитничество се дистанцира от този деспотичен сигнификатор и му се противопоставя. Той се стреми да дезориентира навигационните и лингвистичните системи за картографиране, каталогизиране, геолокиране и пр.; да активира и интензифицира априорно присъщите на езика и знака полисемия и мимикрия.

При втория модел пътешествието беше събитие, което временно изкарва субекта извън установения битиен и понятиен ред. Тук водещ е стремежът да се удължи това междинно състояние, да се удържи екстатичният, експанзивен характер на събитието и да се преформулира, преформатира нормативният статичен, седентарен модус на преживяване на времето и пространството. Ето защо можем да определим номадското движение и като установяване на *линия на бягство*. Линията на бягство е едно от най-полезните съоръжения в терминологичния арсенал на Делюз и Гатари. Тя представлява способността на субекта да осъществи освобождаващо движение отвъд териториализираното, кодирано, фиксирано набраздено пространство.

Номадският субект се различава от пътешестващия или обезкоренения субект, макар често да надява маските им. Той е непознаваем и неидентифицируем, несводим до

рестриктивните, репресивни езикови структури, които моделират и фиксират самоличността на традиционния разказвач и на неговия разказ. Макар че определени автори и корпуси от текстове проявяват по-голяма пропускливост към номадския модел, той е най-забележим в отделни откъси, в кратки бунтарски взривове. Вероятно затова най-често ще го срещнем в поетически текстове, чиято икономична, но плътна употреба на езика позволява широка свобода на движение и интерпретация.

До известна степен, държавният апарат възприема номадския режим като вирус в системата си. Той следи за симптомите на присъствието му със съсредоточена мнителност и не се колебае да му противостои – особено в границите на една „малка литература“. В една малка литература, смятат Делюз и Гатари, всичко е политика, всяка индивидуално (въз)произведена дума добива колективна стойност, защото „това, което самият писател казва, съставлява вече общо действие и това, което той казва или прави, е задължително политическо, дори ако другите не са съгласни“ (Делюз, Гатари 2009а: 30). Ако един литературен персонаж реши да напусне своята малка родина, неговите *лични работи* не са толкова (или изобщо) от значение, колкото общите – той вече разиграва един социално значим спектакъл, оценяващ колективната общност и подлежащ на оценка от нея.

Ще онагледя тази интензивна симбиотична динамика с емблематичен за ранната, следосвобожденска литература пример за номадския модел – стихотворението „Прости“ на Кирил Христов. Привидно импулсивният характер на поетическия акт е съпроводен от известна колебливост – той набира кураж постепенно в хода на конструиране на текста, както си личи от многоточието в първата строфа. Докато взорът на литературния номадски субект е вечно отправен към хоризонта на очакването, към пределите на предстоящото и потенциалното, периферното му зрение не спира да се оглежда за проследяващите механизми на държавния апарат. Това не е изключение, а правило при функциониране на българската литературна машина, която се нуждае от определено оправдание, основание, алиби, за да заработи в номадски режим.

Как конструира номадското движение своето основание и алиби? Скитничеството е една от големите теми например при ранната Багряна, но там то винаги самооправдава своя космополитен, номадски, *чужд* характер чрез обвързаността си с *родното*. Чудесен пример е „Стихии“ (1925), тъй като цялото стихотворение всъщност представлява една реторическа обосновка на свободното, еманципирано женско движение, както става ясно в

последната строфа. По сходен начин родните корени на чуждото скитничество са потърсени в „Кукувица“, в „Потомка“ и др.

Според Милена Кирова очарователната сила, с която ранният Христов покорява толкова различни помежду си имена като Вазов, Пенчо Славейков и Георги Бакалов, се дължи на факта, че тя изразява „другостта на възрожденското мислене, потиснатият аспект на неговата културна проява“ (Кирова 2016: 377). Струва ми се, че можем да опишем по сходен начин принципа, на който обикновено функционира номадският модел на скитничество в българската литература. Всъщност при един преглед на „скитническата“ литература през междувоенния период изпъква като тенденция тъкмо това възприемане на номадското като тъмна страна на родното. Можем да я потърсим в творчеството на различни автори като Багряна, Габе, Вълев и др. Можем да я обвържем и с важни за периода явления като движение „Родно изкуство“, с призива на Гео Милев за оварваряване на поезията и още по-общо – с шпенглеровското отвръщане от „компрометиралата се „славянска душа“ (Пенчев 1998) в полза на една алтернативна, номадска, вторична идентификационна система на българското. Съвсем показателно тази идентификационна система е описана от Ботьо Савов като „скитска“ в статията му „Скитско и славянско в българската литература“ (1924). Изобщо може да се каже, че опитът за типологизиране на проявленията на скитничеството в българската литература разгръща широкообхватно поле за проучване на утвърдени и по-непознати творби и автори, за установяване на интертекстуални диалози между различни литературни периоди и явления.

Трета глава. Отсам и отвъд: Две перспективи за разглеждане на скитническия субект в текста-Вълев

1. Отсам: персонажът скитник като мигрантски субект

За какво по-конкретно става въпрос, когато говорим за скитническия субект в творчеството на Матвей Вълев? Ако обърнем поглед към разглежданите произведения, неминуемо ще отчетем афинитета на текста-Вълев към определен тип главен герой, един протагонист скитник, който присъства в много от разглежданите текстове. Един доста удачен начин да мислим този персонаж ни е предоставен директно от текста-Вълев – той

го определя като *етранжейро*, чужденец в първата глава на „Ферма в Сертон“, озаглавена „Новият град“. Разрастването на града позволява повече възможности за работа, а там, „[д]ето има работа и работници, не липсват и чужденци“ (Вълев 1988: 7). Един от тези чужденци е и главният герой на романа: българин, който у дома е известен като Антон Викторов, а в тази чуждестранна среда – като Антонио. В това билингвистично наименование си проличава амбивалентната природа на архетипната фигура на чужденеца – онзи Чужденец, определян от Георг Зимел като „[е]динството на близост и отдалеченост“ (Зимел 2014: 144).

Всъщност (само)определянето на Антонио като чужденец ни предоставя първото възможно обяснение за една тенденция, която ще проследим тук – тенденцията за възприемане и тълкуване на обичайния главен герой на Вълев като мигрантски субект. Настоящото изследване не вижда разчитането на главния герой в текста-Вълев през призмата на неговия мигрантски опит за особено ползотворно, нито за твърде коректно с оглед на отличителните му характеристики. Това обаче не значи, че критическата нагласа за интерпретиране на Вълевия чужденец като емигрант е изненадваща или неадекватна, напротив – тя е оправдана и обоснована от множество причини, като тук ще се спра на две основни от тях.

Първата ни отвежда обратно до полагането на Вълев сред авторите, които „изхождат преди всичко от своя личен опит и се въплъщават в сродни тям характери“ (Николов 1941: 42) – т.е. до разчитането на текста-Вълев през един автобиографичен ключ. Втората причина в известен смисъл е следствие от първата и отново е свързана с традиционните нагласи при рецепцията на Вълев, по-конкретно – с опита за неговото реабилитиране през социалистическия период. Ранното творчество на Вълев, основно хумористично и сатирично, носи силен социален заряд и открито заявява левите му убеждения, което си личи и от псевдонима, с който той се подписва предимно тогава – Матвей Босяка. След завръщането си от Бразилия, Вълев изоставя не само младежкия си *nom de plume*, но до известна степен и идеологическите си убеждения – или поне крайността и експлицитността, с които ги заявява публично и художествено. Вълев е възприеман ту от десните като ляв, ту от левите като недостатъчно ляв – той запазва това непечелившо положение и след вероятната си смърт през 1944 г.

Разбира се, в рамките на установения впоследствие тоталитарен режим не може да намери място някаква космополитическа или номадска представа за скитничество – ето защо стремежът за реабилитиране на Вълев, колкото и скромнен по размери и влияние да е той, преминава през добре утъпкания и надежден път на едно доста различно скиталчество. Доказателствата за идеологическото оневиняване на автора се търсят в две посоки – през творчеството му и през живота, или по-точно смъртта му. Скиталството, за което пише Вълев, има „социална подкладка“ (Сестримски 1975: 15), а самият скитник по една вече установена критическа формулировка е описан като „кръгъл пролетарий“ (пак там), който гори в пламъка на някакво „горкиево босячество“ (пак там: 18). Според Сестримски героите на Вълев са „[н]осители на здрава и чиста човечност, те приемат света не толкова в това, което е около тях, в сегашното и близкото, а в утрешното и далечното“ (пак там: 19). Ако тази „здрава и чиста човечност“ не ни казва достатъчно за предприетата, добре установена реабилитираща стратегия, то тя бива доизяснена в следващото уточнение: „Тая човечност, тая нравствена чистота ни напомня за поетическия свят на Йордан Йовков“ (пак там).

Дефинирането на Матвей Вълев като писател хуманист и паралелът с еталонния „хуманист“ Йовков безспорно целят неговата (ре)интеграция в актуалната културно-идеологическа среда. Всъщност паралелът между Вълев и Йовков далеч не е инцидентен, изолиран случай и може да бъде доразвит в няколко посоки: (1) присъщата и на двамата автори склонност към циклична повествователност; (2) интегрирането на митологически и фолклорни мотиви в повествованието, макар и в единия случай – „сертонски“, а в другия – „старопланински“; (3) изграждането на персонажи по архетипно-алегоричен, силно повлиян от фолклорните традиции маниер; (4) „безличност на поета“ – търсената от Вълев и Йовков целенасочена обективност на авторовата позиция, и др.

Втората, биографична посока на оневиняване, разбира се, представлява главният, финален залог в сюжета за писателя-блуден син. Героическата смърт в името на отечеството е голямата саможертва, чрез която Вълев ще изкупи вината на своето биографично, идеологическо, творчество скиталчество – изобщо всички свои „грешки и грехове“. Важно в тази връзка е уточнението, което прави А. Ташев, докато разглежда темата за смъртта на Вълев – той действително е имал основания да се страхува за живота си след Девети септември, което може да се разглежда като допълнителен аргумент защо

би дезертирал. Хипотезата за бягството на Вълев и последвалата му емиграция в Египет и Аржентина е изключително интересна и в действителност по-правдоподобна, отколкото изглежда на пръв поглед. Този алтернативен сюжет за дезертирането на Вълев и последвалото му бягство представлява важна антитеза на представения тук реабилитиращ сюжет, който при все своите добронамерени подбуди – и всъщност тъкмо заради тях – възпира и осуetyава мобилната инерция на Матвей Вълев, поставя го в пасивна позиция, застопорява го в рамките на един представителен прочит, който едновременно инициира, но и осуetyава по-нататъшната реабилитация на автора. Колкото до конкретния проблем за скитническия субект в текста-Вълев, предприетата дискурсивна стратегия развива, поощрява и дори до известна степен официализира, „освещава“ продължителното му (и продължаващо) интерпретиране през призмата на мигрантския опит.

2. Отвѣд: персонажът скитник като номадски субект

Нека сега обърнем внимание на втора, алтернативна перспектива – и да изпитаме интерпретативния потенциал на този скитнически субект не през емигрантското му битие, а през спецификата на номадското преживяване. Как бихме могли да докажем, че скитническият субект при Вълев притежава характеристиките по-скоро на номадски, а не на мигрантски субект? Става въпрос за сравнение-сблъсък между първия, обезкоренен модел и третия, номадски модел на скитничество. Какъв по-удачен начин тогава да премерим техния интерпретативен потенциал, ако не през изведената вече формулировка „свят и дом“? Домът като притегателен център непрестанно привлича мигранта обратно, независимо дали физически, психически или емоционално. Ето защо можем да предположим, че спецификата на мигрантския опит ще си проличи особено при едно събитие от първостепенно значение за него – завръщането у дома.

Тъкмо такъв сюжет ни предлага разказът на Вълев „Гост от морето“. В началото на разказа главният герой, Тома, който дълго време е работил като моряк, се завръща в родното си село. Както предполага подобно дълго отсъствие, първоначално Тома е обвит от „гъстата мъгла на забравата“ и е посрещнат като непознат, естранжейро, чужденец. Впоследствие новодошлият е разпознат и сюжетът потръгва, поне привидно, по добре утъпкана пътека – блудният син се е завърнал у дома и носи със себе си смели идеи за обновяване на западналото, задлъжняло стопанство. Тома планира да уседне, да използва

приходите от развитото стопанство, за да построи нова къща – все пак очаква скоро пристигането на Фрединя, своята португалска годеница. И при все че роднините му питаят известен скептицизъм към тези амбициозни планове, той бива заглушаван от заключеното сандъче, което Тома донася със себе си. „Цяло състояние лежи в тая кутия!“, заявява той тайнствено (Вълев 1940а: 64).

Вместо да се заеме за работа обаче, Тома постепенно обхожда и разучава съществуващите граници. Неспokoйното скитане на Тома е предизвикано от ретериториализирането на обитаемостта на пространството; от трансформацията на „заравненото“, снежно поле в набраздено пространство. Делюз и Гатари определят тези два типа пространство тъкмо като *гладко* и *набраздено*. Морето, което Тома е обикалял като моряк, е гладко пространство; заснежено поле – също. Селото пък е пространство на фиксирано движение и установени граници, разчертани от неговите синори, огради и традиции.

Скоро Фрединя известява Тома, че е готова да дойде при него на село – в красивия нов дом, който той ще ѝ построи. Разбира се, Тома на мига осуетява тази възможност за фиксиране на личностната идентичност, за реализиране на разказа, който с готовност е конструирал за себе си и е разигравал пред новите си слушатели, откакто се е завърнал. Вместо това той нарамва безценното си сандъче и отпътува, без дори да се сбогува. Колкото до сандъчето – то не съдържа никакво състояние, а пликчета със семена и каталози на селскостопански машини. По всичко изглежда обаче, че за Тома, персонажа скитник, тези семена и каталози наистина представляват най-ценното състояние, виртуалното – това на потенциалните, нереализирани възможности.

Вероятно можем да заключим, че Тома не е показателен пример за мигрантски субект, за завръщания се у дома – той е по-скоро чужденецът, който докрай остава непознат, непонятен за съселяните и семейството си. И ако отношението на този герой към неговия дом не ни казва много, вероятно това се дължи на начина, по който разглеждаме дома. За представителя на уседналото общество, на набразденото пространство домът е притегателният център на Башлар, около който се организира цялото субективно движение и възприемане на пространството. За номадския субект домът също съществува, но по съвсем различен начин: той е едновременно никъде и

навсякъде; той е подвижен дом; той е, по сполучливия израз на Джон Дъръм Питърс, „винаги вече там“ (Peters 1999: 21).

Дотук се фокусирах главно върху персонажи като Тома и Антонио Викторов, които са примери за чужденци, емигранти. И все пак този тип персонажи, въпреки многобройното им и отчетливо присъствие, представляват само едно от проявленията на номадския субект в текста-Вълев. Към тях можем да причислим и други типове герои, които кръстосват морските меридиани и неизбродимите джунгли на „страната на вечното лято“, като каубоя или касадора. Други разновидности на номадския субект са модерните каубои, заменили верния кон с машина: такива са летецът, корабният капитан, морякът. Към тях имаме достатъчно основания да добавим и рибаря, от което следва, че постоянната подвижност, актът на скитничеството на номадския субект в текста-Вълев, макар и изключително значим за него, е в крайна сметка само симптом, външно проявление на същността му.

3. *Отсам и отвъд: параметри за очертаване на действителността в текста-Вълев*

Вълев задава собственооръчно тази формулировка за пространствено перципиране на творчеството си. „Отсам и отвъд“ е заглавието на сборник с разкази от 1940 г., който се състои от част с *отвъдни*, т.е. ситуирани в Бразилия и вдъхновени от престоя му там произведения, и втора част с *отсамни*, т.е. фокусирани върху българската действителност разкази. Впоследствие този удобен подход за разграничение между двата типа текстове е възприет и от техните професионални читатели. Но това бинарно отношение не бива да се мисли само в паратекстуалния план на типологизиране и категоризиране на произведенията на Вълев, защото ще открием опозицията *отсам–отвъд* и вътре в самите тях. Особено показателен пример ще открием в разказа „Ловецът Маноел“. От него виждаме, че номадският субект на Вълев не споделя уседналата вяра в буквата на закона, понеже я възприема като социално-правен конструкт, като своеобразна оптическа илюзия, чието въздействие *отсам* се губи при прекрочване на *отвъдната* граница. И докато трансгресивният номадски субект питае абсолютно презрение и скептицизъм към буквата на закона като към „празни думи на книга“, пазителят на границите в текста-Вълев не просто я следва неотлъчно, но съумява да разчете света единствено през нейния

семиотичен шифър. Този тип ригидно уседнало мислене, представено в крайния му вариант, е илюстрирано особено добре от образа на стражаря в разказа „Оттам почва полето“.

Може да се каже, че текстът-Вълев до голяма степен възприема и възпроизвежда действителността в двуделен, дихотомичен режим. Действителността, населявана от тези персонажи, функционира и на иманентно, и на метафизично равнище като поредица от бинарни опозиции: *отсам* и *отвъд*, градът и полето, природа и култура, мъжко и женско, фрагментарност и цялост, уседналост и скитничество и т.н. Има три важни особености в този режим на действие и изображение на текста-Вълев: (1) изключително подреденият, изряден маниер, по който елементите на сюжетната постановка са разположени от двете страни на разделителната линия; (2) наличните бинарни опозиции не подлежат на синтез; (3) текстът-Вълев е изключително заинтригуван от междинното, лиминално пространство, от пресечната точка между двете опозиции. Текстът-Вълев се интересува не само от разликите между *отсам* и *отвъд*, но може би дори повече – от възможността за изместване на границите и преминаването, прекрояването им, от възможностите за очертаване на линии на бягство помежду им.

Четвърта глава. Змии, пеперудени колажи и радиовълни: човекът на модерността между природата и техниката

Природата играе роля от първостепенно значение в текста-Вълев. Бихме могли да я разглеждаме като (1) съществена тема, разработвана редовно и разнопосочно в тези произведения; (2) един от главните персонажи в тях; (3) една от основните *тактики* (по дъо Серто), чрез които номадският субект осъществява своите линии на бягство. Показателен е фактът, че обичайната дестинация на текста-Вълев не е любимият на литературния пътешественик – включително и особено междувоенния – многолюден, многолик модерен метрополис, а Сертон – бразилския „дълбок тил“, затънтения край на страната.

Настоящата глава ще представи някои характеристики на природата (а след това – и на техниката) в текста-Вълев, основно в контекста на описаната в предната глава диалектическа рамка. Фокусът ми в първата част на главата ще бъде предимно върху

бразилската природа от отвъдните произведения, тъй като в нея тези характеристики си проличават особено ярко. Българската природа също играе важна роля в отсамните произведения, но тя служи по-скоро за фон, има известна декоративност в изобразяването ѝ. Това е особено видимо в хармоничния, носталгичен режим на представяне на българската природа като приказка.

1. Дивата природа в текста-Вълев: пищна и жестока

В разглежданите текстове дивата природа е представена като пищна, жестока, изпълнена с живот. От една страна, тази природа е витална и омайваща, благодатна и ексцесивна. В този модус на изобразяване изобилстват ярки цветове, буйна растителност, разнообразни и причудливи – поне за окото на чужденеца – животински видове. Освен това вечнозеленият тропик като че ли съдържа в себе си някаква предисторическа, живителна енергия. Тя е особено видима в пейзажните описания. Бразилската (а всъщност и българската) природа е одушевена, тя притежава сетивност и съзнание. Още нещо прави впечатление при такива пейзажни описания. Дивата природа не просто е одушевена и антропоморфна, тя е изключително подвижна. Всички нейни проявления – гора, слънце, луна, море и т.н. – не могат да стоят мирно, не спират да извършват разнообразни движения. Едно несекващо, динамично, витално движение е признак за живителната енергия, която природата притежава. И по всичко личи, че тази енергия е „заразна“ – престоят сред природата зарежда и човешкия субект с живот, моделира настроенията и действията му, възвръща забравени, потиснати желания и чувства.

Този трансфер на енергия често е индикиран и заявяван от текста-Вълев, понякога – съвсем експлицитно. Тази живителна енергия, присъща на дивата природа, е особено важна за разглежданите тук проблеми – за разбирането на скитничеството в текста-Вълев, но и изобщо на миметичния модел, по който той конструира своята действителност. Можем да отчетем, че тази действителност подлежи на изключително меродавен Бергсонов прочит, подстъп към който би била тъкмо концепцията за неуморимия, съзидателен *жизнен порив* (*élan vital*). Този жизнен порив – или живителна енергия, както също ще я наричам в контекста на текста-Вълев – може да бъде открит на различни места из него. Срещаме го не само в подвижната, одушевена дива природа, но и в движението на човешкия субект. Нейната липса е не по-малко показателна от наличието ѝ.

Дивата природа е не само жива и пищна, но и опасна и жестока. Тя оказва директно въздействие върху живота на героите – затруднява сериозно човешкия труд, крие безчетни опасности. Тя е представена като целокупно съзнание в доминантна, агресорна позиция спрямо човека. Тези две основни характеристики – щедрост и жестокост – са обвързани помежду си, както си личи от спора между двамата стопани в „Приятелят Рудолф Хопе“. Този амбивалентен заряд е добре представен в едно нейно проявление, на което текстът-Вълев придава особена символна натовареност – змията.

Разглежданите произведения изобилстват от срещи със змии – някои злополучни, други само страховито-мимолетни. Кораловата змия играе важна роля в един от най-въздействащите бразилски разкази на Вълев, „Дедико“, който с незначителни корекции се превръща и в глава от „Ферма в Сертон“, озаглавена „Красавицата на тропиците“. В този разказ малко дете на име Дедико излиза да си играе на двора на къщата и вижда на земята „[н]ай-красивата от змиите“ (Вълев 1937: 65). Детето мигновено е подчинено от очите ѝ, които святкат като „две стъклени точки“ (пак там), както и от безбройните люспи, които под светлината на слънцето „блещат в разнобагрена светлина: червени и виолетови, сини и жълти, сиви и зелени“ (пак там). Кораловата змия е представена като олицетворение на дивата природа, едновременно пищна и жестока, красива и непроницаема. Зад оцъклените черни точки прозира някакво финално, пълно обединение с природата, което е невъзможно след определен етап на еволюционно и възрастово развитие.

Вече можем да оформим една по-кохерентна представа за ролята на дивата природа в тези текстове. Тя е представена като монолитно, богоподобно явление със собствено съзнание и с амбивалентно влияние върху човека. До известна степен, неговата ситуация в тази среда действително отпраща към представата за Едем – вечна зеленина и изобилие, усещане за цялостност и свързаност с околния свят. Същевременно обаче това състояние на блаженство е и подчинена позиция – хората, „набожни, безволеви“, са под контрола на архаическо, магическо мислене и в състояние на еволюционен застой. Когато хората се противопоставят на този природен ред, поддържащ ги „бедни и набожни, безволни и мързеливи“, когато властовата динамика в уравнението човек–природа се промени, до известна степен се изменя и природата на самия човек.

2. Другостта на природата: покорената природа в текста-Вълев

Един ден Антонио Викторов, главният герой във „Ферма в Сертон“, решава да се разходи из планината. Представената по време на тази разходка бразилска природа не е дива, а покорена, опитомена, култивирана. Един прогресивен, материалистичен светоглед е нахлул в тази райска градина, за което свидетелства и присъствието на английската минна компания. Изглежда, че покорената природа не е изгубила само звуците, но и доминантната си позиция спрямо човека. Той е усвоил присъщата ѝ преди агресорна функция, както си личи по работата на минната компания и дървосекача.

В действията на Антонио можем да открием стремеж към възстановяване на изчезналото усещане за цялостност, свързаност с естествения свят. Разбира се, подобен романтически проект не може да бъде успешен в условията на покорената природа. Тя е индиферентна към Антонио – не инициира контакт, не се синхронизира с вътрешните му преживявания. Заедно с цветовете, звуците и нрава си, покорената природа е изгубила и уменията – или пък желанието си – за осъществяване на връзка с човека. Антонио е модерният човек, изгубил потенциала за себеосъществяване чрез досега до природата; оказал се е чужденец, пришълец пред „другостта“ на природата. Затова я изпълва изкуствено с присъствието си чрез вика, чрез името си; опитва се насила да инсценира, да реставрира наличието си в рая, който е напуснал. Освен това чужденецът на Вълев обикновено е двойно отчужден – поради модерната си идентичност и поради емигрантското си битие. Той е откъснат както от земята, така и от своята собствена земя. Може би затова трагедията на детериториализирания модерен човек е толкова интегрална част от бразилската проза и изобщо от текста-Вълев.

Родното име на Антонио – Антон Викторов – се среща само три пъти в романа „Ферма в Сертон“. Първата му поява е свързана със закупуването на билет, което изисква съответното легитимиране чрез предоставяне на официалното собствено и фамилно име. Другите две споменавания са част от разглежданата тук сцена, от откъса с арборглифа. Антон(ио) издълбава родното си име в дървото, наред смълчаната, опитомена природа – там, където вече го няма.

Трагизмът на модерния човек, разполовен между природата и културата, е засвидетелстван по още един начин, чрез още една среща по време на тази разходка в планината – с една пеперуда. Пеперудата е подвижен, деликатен пейзаж, обхващащ в

миниатюр цялата иначе необхватна красота на тропика – а освен това и неимоверно крехък. Човекът е открил начин да култивира тази красота, да я изпрати в „големите градове“ и да я репликира в трайно, статично украсение, но стъклата, покрити с цветни изрезки, изобразяват само „сладникави пейзажи“, в чиито декоративни изображения на палми и дворци наблюдаващият ще разпознае единствено света, който (и какъвто) вече познава. За модерния човек според текста-Вълев обединението между природата и културата е невъзможно – за него остава само възможността да обикаля вече контролираното, набраздено пространство на окултурената природа и да къса, реже, дълбае, стреля в търсене на изгубената си автентичност – само за да заключи, като Далчев, че „мене там сега ме няма вече“.

3. Машината-повторение: негативният аспект на техниката в текста-Вълев

Текстът-Вълев проявява отчетливо амбивалентно отношение към техниката, в което можем да различим две добре познати междувоенни тенденции по темата. От една страна, имаме силния скептицизъм по отношение на навлизащите в българския бит технически нововъведения и възприемането им като плашеща, бездушна алтернатива на традиционния патриархален, есенциалистки житейски опит. Втората междувоенна тенденция се изразява във визионерската, космополитична апология на новите технологии, която съзира в тяхното развитие безброй нови възможности за развитие на самия човек, потенциал за усъвършенстването и улесняването на неговото съществуване. Матвей Вълев е сред главните апологети на междувоенната машина, но при все това в неговите произведения се откриват достатъчно примери и за двете споменати тенденции. Ще ги разгледам и типологизирам, позовавайки се на едно важно за Делъоз разграничение, на което е посветен и неговият дисертационен труд (вж. Делъоз 1999) – това е разграничението между повторение и различие.

Ще започна с първото проявление на техниката, което наричам *машината-повторение*. Най-общо казано, това е „лошата“ машина в текста-Вълев – лоша, защото застопорява, забавя, прекъсва потока на жизнения порив и го въвлеча в продуциране на повторение. Човекът, попаднал в пространството на машината-повторение, има изключително ограничени възможности за движение – той обикновено стои на едно място и извършва еднообразна, досадна, безсмислена и обезсмисляща го дейност. Вече

обърнахме внимание на един персонаж, който обитава подобно пространство – това е стражарят от „Оттам почва полето“. Но стражарят все пак има някаква възможност за действие – тя се активизира тъкмо в момента щом вижда Мария и угасналият пламък на желанието припламва в гърдите му. Изобщо желанието е важен елемент от текста-Вълев – неговата поява често сигнифицира възстановяването, интензифицирането на жизнения порив и съответно носи изключително положителна конотация.

В рамките на текста-Вълев появата на желанието препотвърждава взаимовръзката между жизнения порив и природата. Пространството, отдалечено от природата, действа по противоположен начин, възпирайки и затруднявайки потока на желанието. Откриваме го представено най-подробно в трета част на повестта „На котва“, която носи и показателното заглавие “SOCONY” (абривиатура на “Standard Oil Company of New York”). Американската петролна компания представлява крайното убежище на машината-повторение. Подобно на затвор, фабриката е оградена от „висока стена, около която ден и нощ сноват пазачите“ (Вълев 2022: 244).

До известна степен, уредбата на фабриката действа на принцип антитетичен на този на *élan vital* – представя живота (или неговата липса) като автоматизиран, механизирен порядък с предварително зададен набор от резултати. Всъщност дейността на Богдан във фабриката почти не се различава от дейността на десетките машини, които извършват автоматични, повторяеми движения около него. По подобен начин е описан работният процес и в амбалажната фабрика в „Оттам почва полето“. В тези описания на машината-повторение прозира екзистенциалното опасение, че следващото стъпало от човешката еволюция не принадлежи на *homo sapiens*, а на киборга, който е наполовина човек, наполовина машина; че създаденият от човешка ръка изкуствен интелект постепенно ще го задмине. Впечатляващо е до каква степен междувоенните колективни нагласи резонират със съвременните ни тревоги и прогнози, мотивирани от стремглавото развитие на програми като чатбота Chat GPT. В амбалажната фабрика се носят слухове, че от Германия ще пристигне „особена“ машина, която сама ще може да облепя кутиите.

Да се върнем в петролната фабрика. Повторението е основен елемент от модела ѝ на опериране. Виждаме го в работния процес; във върволицата от напускащи преждевременно, осакатени работници; в самата фабрика, която е една от „осемдесет подобни, и двойно, и десеторно по-големи фабрики из целия свят“ (пак там: 245). За

разлика от трансмисионните каиши и колела, които абсорбират жизнената му енергия, „треперят и тичат, свирят и плачат“ (пак там), Богдан има едно-единствено желание – да не си отреже пръстите. Осакатяването би попречило на завръщането му обратно в открито море. Всъщност единственото желание, на което е способен номадският субект в пространството на машината-повторение, е да се измъкне от порочния ѝ цикъл, да напусне това пространство. Опасността от осакатяване е важен мотив в контекста на разбиране на машината-повторение – на осмислянето ѝ като крайна, атрофирала форма на културната ситуация, която negliжира, обективизира своя създател. Фрагментарността на модерния човешки опит не се изчерпва с неговото мислене, идентичност или памет – проблематизирана е самата цялост на човешкото тяло и отрязаният пръст не се възприема като уникална, незаменима част от него.

И все пак задълбоченият прочит на текста-Вълев сочи, че машината не води задължително до негативни, дистопични последици поради своя модел на функциониране и поради начините, по които модифицира човека и света. В зависимост от обстоятелствата и околната среда, в която е позиционирана, машината в текста-Вълев може да подчинява, „машинизира“ човека чрез своята репетитивна, седентаризираща работна програма, но може и да улеснява по един почти трансхуманистичен маниер процеса на неговото „очовечаване“, разкривайки нови посоки и пространства за осъществяване на свободно движение.

4. Машината-различие: техниката като номадска тактика

Може би най-представителният пример за машината-различие в текста-Вълев са плавателните съдове – кораби, параходи, лодки. В тях особено отчетливо се забелязва онзи жизнен порив, характерен и за дивата природа. Най-често наличието на тази енергия бива илюстрирано чрез движение, но то не е поробващото движение-повторение на „лошата“ техника, а едно освобождаващо, вдъхновяващо, „окриляващо“ движение. Друг признак за наличието на живителна енергия е анимизмът, одушевеността на природата или техниката. Одушевената природа на плавателните съдове се забелязва в имената им, както и в техните описания – по същия начин, по който това важеше и за дивата природа.

Ще открием машината-различие и в самолетите, в които се возят „хора от всякакви бои и страни и градове“ (Вълев 1940б: 84). Те пресичат пространството бързешком като

Шишмановия Ахасвер, сякаш с едно свръхчовешко, свръхестествено щракване на пръстите: „Събуждат се в Лондон, закусват в Берлин, обядват в София и вечерят в Анкара“ (пак там). Това скорострелно движение, наподобяващо телепортация, може да се разглежда и като пример за една по-широкомащабна тенденция, предизвикана от развоя на модерните технологии и медии. Става въпрос за процес, който Делъз нарича *контраактуализация*, или *виртуализация*. Този процес е противоположен на стандартния процес на актуализация, при който виртуалната материя, виртуалното съдържание се реализира в конкретни, актуални структури чрез „интензивни операции на индивидуация“ (Ott 2019: 315). В контекста на разглежданите произведения контраактуализацията ще представлява един процес на телепортиране, мултиплициране, разконцентриране, разграждане на фиксираната идентичност. В поведението на Вълевите скитници често ще открием опит за контраактуализация, но той е особено ясно засвидетелстван в два случая. Първият е от разказа „Граждани на света“ и всъщност представлява един от най-емблематичните и често цитирани откъси на автора. Малко по-различно е представен процесът на контраактуализация във втория пример – той е от разказа „Пътник“.

По-рано в изследването вече е ставало въпрос, макар и мимоходом, за още един характерен аспект на номадското преживяване – неговият креативен, творчески потенциал. Делъз и Гатари, както и други теоретици, занимаващи се с въпроса, виждат в този смисъл номадското като контрапункт на стагниращите структури на уседналото статукво, а до известна степен – и на капиталистическия модел на „културната индустрия“ (по Адорно и Хоркхаймер). Творческият аспект на номадското ще открием и в техниката-различие, както особено си проличава в разказа на Вълев „Крила на свободата“. В авторската трактовка на легендата за майстор Манол Вълев представя освободителния полет на майстора като очертаване на линия на бягство, но и като предмодерна възможност за абсолютна, неапологетична творческа еманципация.

Пета глава. Природната жена, мъжът-машина и скитничеството като coniunctio: полови и родови измерения на текста-Вълев

1. Женското скитничество в контекста на междувоенната литература

Женското скитничество е мотив, който ще срещнем в творчеството на Весела Страшимирова, Багряна, Габе, Олга Чавова и др. Подобни примери ни показват, че номадският нагон, който заразява междувоенната литература, не предявява особени полови претенции. Дори напротив, в произведенията на жени авторки от периода скитническото преживяване изпъква с особено отчетлива честота и интензитет, с една показна невъздържаност, в която лесно ще идентифицираме потребност от свръхкомпенсация за сметка на предните литературни периоди. Актът на скитничество не представлява за женския субект просто надяване на „мъжки“ пътнически костюм, възможност за себеосъществяване през една традиционно възприемана като мъжка привилегия практика. Женското скитничество е съпътствано от специфичен модус на преживяването, който е виждан като независим от мъжкия, а понякога – дори и като превъзхождащ го. Когато говорим за женско движение, не бива да забравяме и онази „трайна пейоративна връзка между женствеността и мобилността“ (Peters 1999: 26), засвидетелствана още в разговорното значение на древногръцката лексема *νομάς*.

Как изглеждат на фона на подобни примери женските персонажи в зрялото творчество на Вълев? Като че ли е лесно да заключим, че представата за женскостта в текста-Вълев до голяма степен се припокрива с нагласи, утвърдени през периода (а и доста преди него) на социално, културно, дори научно равнище сред българската общественост. Без особено усилие ще разчетем женските персонажи на Вълев през тази позната, тенденциозна диалектическа призма – според нея женското играе ролята на негатив на мъжкото, а женскостта изрисува със своята деликатна четчица довършителните щрихи на мъжкостта, за да оцелости, оценности, завърши портрета на модерния човек (т.е. мъж).

Имайки предвид тези контекстуални уточнения, можем да се върнем към разглеждания тук частен случай и да се запитаем: присъщо ли е скитничеството *и* на женските персонажи на Матвей Вълев? Вероятният отговор на този въпрос би бил, че актът на скитничество не е присъщ на тези героини, а когато те все пак го осъществяват, то е с мъжка помощ. И все пак не можем толкова лесно да заключим, че текстът-Вълев позволява или напротив – осуetyава и санкционира възможността за осъществяване на свободно женско движение. За да достигнем до отговора, първо трябва да разгледаме два

главни модела на идентичност, през които текстът-Вълев персонализира женскостта в своите героини: това са *природната жена* и *жената-дом*.

2. *Природната жена, мъжът-машина и жизненият порив*

До голяма степен, природният модел на женскостта може да бъде интерпретиран през същата дихотомична рамка, която приложихме върху проявленията на самата природа в предната глава: т.е. имаме налице както една първична, дива женскост, така и осезаемия, конструктивен процес на нейното култивиране, окултуряване, цивилизоване.

Връзката с дивата природа в текста-Вълев е особено отчетлива при един типаж, който няма да смае съвременния читател със своята прогресивност – това е типажът на младата девойка, която все още не се е окултурила, цивилизовала чрез досега си до мъжа, града, социалната среда. Близостта до природата е видима още на ниво физическо описание на героините, но младата девойка не просто прилича на природата – тя я наподобява, тъй като все още е част от нея на някакво органично, генетично равнище.

Разказът „Хора край брега“ представя нагледно и разликите между двете проявления на природната жена, между жената-дива природа и жената-опитомена природа. Главният герой, рибарят Лазар, е раздвоен между чувствата си към младата Галинка и госпожа Аделина – сюжетна конфигурация, в която прозира фундаменталният за текста-Вълев конфликт за модерния човек, разполовен между природата и културата. Чрез образите на Галинка и Аделина е представена трансформацията на дивата природна жена в опитомена, ключов аспект от която е постепенното отслабване на живителната, природна женска енергия. Ако проследим житейския път на подобни героини в годините след брака, ще установим все пак, че не става въпрос толкова за угасване, колкото за заляняване и отслабване на присъщата им живителна енергия – това си проличава особено при появата на един любимия на текста-Вълев сюжетен мотив, за любовния триъгълник между съпруг, съпруга и скитник.

В тази конфигурация съпругът обикновено репрезентира индустриалния прогрес и развитието на капиталистическата култура в тяхната негативна крайност, по един стерилен, уседнал начин. Неговото строго разграфено, еднообразно, финансово осигурено ежедневие се явява антитеза на предбрачния живот на природната жена, но също и на битието на стандартния протагонист в текста-Вълев – скитническият субект. Друг вариант

на персонажа на уседналия мъж ще открием в образа на медика. Той олицетворява един по-различен аспект от профила на модерния уседнал мъж – медикът е добре образован и добре устроен финансово, реализиран професионално, но като че ли е „опериран“ от известна чувствителност и емпатия. Медикът спазва една научна дистанция, която го отдалечава от природата, от автентичното преживяване на интимност и която често резултира и във физическо, пространствено дистанциране.

Всъщност уседналият начин на живот никога не е положително преживяване в текста-Вълев. В различните варианти на този сюжет съпругата винаги е самотна и нещастна – тя вече е приключила своята трансформация от природна жена в жена-дом и обитава пустата семейна къща, изоставена от съпруга си. Вечно зает с работни дела, той се прибира само вечер, ако се прибира изобщо. Но най-прекият израз на изгубената живителна енергия е невъзможността за създаване, продължаване на самия живот. В сюжета с любовния триъгълник бездетието издава роботската природа на модерния мъж-машина, неспособността му да продуцира живот по начина, по който продуцира капитал, ресурси и т.н. Това се потвърждава от появата на третия участник в любовното уравнение – скитническият субект, който не е изгубил своята живителна енергия, нито способността да я предава нататък.

На този етап от наблюденията си можем да се обърнем отново към Бергсоновата концепция за *élan vital*. Изглежда, че скитническият субект също притежава тази живителна енергия, присъща на дивата природа и съответно – на природната жена. Следователно можем да заключим, че актът на скитничество в текста-Вълев представлява синтез – макар и само временен – между автентичната, погубена битийна цялост и модерното, уседнало човешко преживяване. Ето защо не е учудващо, че ще открием в скитническият характер и други черти, симптоматично припознавани като „женски“, включително и от текста-Вълев: например наследствеността на житейския опит, както и интуитивната свързаност с рожбата и произхождащия от нея инстинкт за протекция.

3. Жената-дом, възможността за *coniunctio* и ставането-скитница

Номадският субект на Вълев редовно ни дава поводи да се чудим заедно с него за основанията и целите на скитничеството му. В неговите изречени надежди и въобразени сценарии спирането, усядането се среща често и обикновено включва компанията на съпругата къщовница, жената-дом.

Не е трудно да видим, че както жената обикновено не може да осъществява движение, мъжът в текста-Вълев – и скитническият субект в частност – не притежава способността да създаде място, дом. „Мъжкото“ място на пребиваване обикновено е временно, но дори когато не е, не носи характеристиките на дом и не се възприема като такъв. „Женското“ място, напротив, притежава характеристиките на дом, дори и да е само с временен характер. Това е особено ясно забележимо в топоса на *женския квартал*, който моряците, каубоите и др. посещават регулярно в бразилските произведения. Амбивалентният статут на този полудом е представен детайлно в разказа „Урубубу“, чийто сюжет преразказва и главата „Свещена птица“ от „Ферма в Сертон“. Но жената в текста-Вълев не просто се грижи за мястото и го стопанисва. Тя буквално превръща мястото в дом – нейното приближаване, пристигане преобразява пространството. Тази трансформация наблюдаваме например в „Лъжата на Жозе Верисмо“, нещо подобно откриваме и в блажения сън на Жервазио през неговата „Брачна нощ“.

Със същата настойчивост, с която споделя своите скитнически видения за усядане и задомяване обаче, текстът-Вълев ни показва и тяхната несъстоятелност, тяхната изначална илюзорност. Възможностите, които героят скитник има да сподели съдбата си с жената-дом и да се отдаде на жадувания от уседналия му контрапункт спокоен семеен живот, биват осуетявани от текста-Вълев с едно натрапчиво постоянство. Понякога причините за разтурянето на очаквания хепиенд са чисто обективни, (предполагаемо) непреодолими пречки, предзададени от сюжета, а в други случаи безрадостният развой на събитията е собственооръчно иницииран от самия номадски субект. Показателен за тази посока на разсъждение е и един често срещан мотив в разглежданите произведения, който можем да наречем *мотива за дългия годеж*. Номадският субект, който твърди, че се стреми към лично, семейно щастие, но всъщност не е готов за него (или за осъзнаването, че не го желае в действителност), често търси междинното състояние, опита за контраактуализация под формата на годеж – разтегнат във времето и никога неводещ до брак. От значение за разискването на несполучилата любов са и случаите, в които текстът-Вълев реализира потенциала на щастливия финал. Всъщност от тях става ясно, че любовта е възможна, но само когато се случва на някой друг – не и на главния герой (и често разказвач) скитник.

Колкото до споделеното щастие на скитника, то се изразява в изключенията. Въпреки че почти винаги неговият любовен опит приключва с неуспех, с едно трагическо усещане за предопределена обреченост, все пак текстът-Вълев предоставя и примери за щастливо обединение между противоположностите, за успешен процес на coniunctio – в края на „Хора край брега“ и на повестта „На котва“. В тези два финала виждаме действителната възможност, която текстът-Вълев предоставя на номадския субект да реализира своето лично щастие. Това е съдбата на споделеното скитничество, обединението на движението и пространството, свързането със значимия друг, което обаче не резултира в усядане.

Шеста глава. Път и разказ.

Наративна идентичност на номадския субект

1. Номадският модел на скитничество при ранния Богомил Райнов: (наративни) разлики между забранения и позволения път

По-рано в настоящия дисертационен труд вече бе засегнато възприемането на номадството като по-долно социално-еволюционно стъпало спрямо уседналостта; за перципирането му като примитивен, недоразвит вариант на държавно управление, индивидуалност, подстъп към онтологическата действителност и пр. Сега ще обърна внимание на тази оптика, за да представя някои наблюдения, които се открояват именно през нея.

В своята статия „Размишления върху българската лирика след войната“ (1933) Далчев отчита обособяването на едно ново, космополитно (или „географско“, както го нарича той) звучене в българската поезия. В съпоставянето между Багряна и поетите (рenegати) от „Нов път“ ще забележим един аргумент, който е ключов за перципирането на номадския модел на скитничество като нисшепоставен и незрял – липсата на експлицитно заявена социална ангажираност, на втъкана в текстуалната тъкан социално-критическа нишка. По сходен начин можем да разглеждаме и космополитното отношение към техниката.

Чудесен пример за този социално критически поглед към номадския модел на скитничество представлява ранният Богомил Райнов. Един от основните мотиви в

дебютната книга на Райнов, „Стихове“ (1941), е именно актът на пътешестването, скитничеството – там той се появява в различни вариации, с натрапчиво постоянство. Текстът-Райнов – в този ранен контекст, визиран тук – представя приключенското, пътешественическото, космополитното преживяване като жизнеопределящо за човешкия опит, и то с видима наслада, сякаш почти против волята си. Лесно ще установим, че една от причините за тази автоцензура е тъкмо перципирането на номадския модел на скитничество като социално и идеологически незрял, инфантилен.

Скитничеството в текста-Райнов е позволено само на игра, наужким, като в стихотворението „Дървено конче“ или в младежките спомени от началото на поемата „Автобиография“. Но лекомисленият, привилегирован живот на анонимния гражданин на света е буржоазна отживелица – за подобна потребност вече не съществува нито възможност, нито дори *желание*. Пробуден от младежките блянове, разпръскващи се в различни и многобройни посоки, лирическият говорител достига до своята фиксирана идентичност, до своето дисциплинирано, праволинейно движение – и заявява, но сега в първо лице: „вече моят друм тъй ясен е, / като че с молив теглена черта“ (Райнов 1949: 44).

Що се отнася до пътешественика, който не съумее да се откаже от желанието си и да съзрее навреме, присъдата е тежка и не подлежи на обжалване – такъв сценарий описва стихотворението „Пътешественик“. Тази потребност е преформатирана и канализирана в по-приемливи, пролетарски форми на пътешестване в последните части на поемата „Пътуване“. Текстът-Райнов откровено се колебае как точно да конструира тази антитеза на буржоазното преживяване, което допълнително подсилва впечатлението, че предните осем части на поемата не са просто иронично конструиран, назидателен сюжет. През експлицитно критичния, имплицитно амбивалентен (шизоиден, биха казали Делюз и Гатари) начин, по който той третира темата за скитничеството, си проличава отново нейната взаимнообвързаност с разказваческия акт, с разказването на истории. Текстът-Райнов съзерцава с носталгична дистанцираност детската игра наужким, преструването и навличането на „костюми“, които идват с нея. Той обаче остро порицава продължаващото съществуване в този опияняващ, контраактуализиращ, романтичен режим и го възприема като инфантилен и недостатъчно осъзнат. В крайна сметка обаче, диалектическият изход от разгърнатия идеологически конфликт отново включва разказване на истории, тръгване на път и надяване на определен костюм. И докато в поезията на Райнов отношението към

този костюм, който е неделим елемент от наративния акт, е амбивалентно, текстът-Вълев лесно може да се възприеме и като една ода, като възхвала на разказването на истории.

2. *„Чудни приключения с много страсти и много геройства, и много опасности“:
наративна идентичност в текста-Вълев*

Разказваческият акт е от основополагащо значение за текста-Вълев. Ключов топос в случая е кръчмата, бакалницата, а дълбоко в джунглата – и лагерният огън, край който изнурените работници се събират в края на деня и си разказват „преживелици на хора и измислици за светии“ (Вълев 1975: 31), „грандиозни истории“ и „фантастични морски сражения“ (пак там: 104) и изобщо „странни неща“ (пак там: 83).

В тези примери процесът на разказване не е просто повествователна техника за предаване на необходима на сюжетния ход информация или надникване в психологическите дълбини на персонажите – той е събитие, и то пристрастяващо, опияняващо. Показателно в този ред на мисли е наблюдението, което прави Малчо Николов: „Само необузданата склонност у автора непременно да се изкаже по всичко, което му действа... да се „наприказва“ обяснява художествената неоформеност на някои негови работи, които са по-скоро материал за разкази, „етюди“, бързо нахвърлени скици и анекдоти“ (Николов 1941: 43).

Тази особеност, тази своеобразна дискурсивна откровеност е характерна принципно за текста-Вълев. Той отделя несъразмерно спрямо общата структура на разказа място на темите, които го вълнуват по-специално – например под формата на природни описания и разказване на истории. Разказвачът на истории в текста-Вълев среща своите слушатели в кръчмата или бакалницата, но той не е част от тяхната социална среда, а пребивава някъде в периферията ѝ. Всъщност този тип разказвачи не просто разказват истории – те разказват *себе си*. Те използват наративния потенциал на своята недоизяснена, некартографирана автобиография, за да симулират, дегустират и споделят различни варианти на своята идентичност.

Не е изненадващ актуалният интердисциплинарен интерес, особено завишен в сферата на психологията и наративната терапия, към изграждането на наративи, към начините, по които нашите разкази променят възприятията ни за света и самите нас.

Генезисът на интереса към разказваческия процес може да се потърси в края на големите наративи, провъзгласен от Лиотар, доколкото централен сред тях е тъкмо наративът за автентична, устойчива персонална идентичност. Пол Рикъор е един от авторите, които търсят решение на така усложнилото се уравнение в концепцията за *наративна идентичност* – в житейските истории, които индивидът разказва за себе си, конструирайки единен, правдоподобен, достоверен разказ, с който се самоотъждествява временно. В този непрестанен процес индивидът „заимства от историята толкова, колкото и от белетристиката, превръщайки житейската си история във фиктивна история, или ако предпочитате – в историческа фикция, сравнима с онези биографии на велики личности, където история и фикция се смесват помежду си“ (Ricoeur 1991: 73). Добре разказаната история в кръчмата не се различава особено от прожекция на филм, следва сходни наративни правила и съдържа възможността за произвеждане на събитие, дори сензация.

Изобщо текстът-Вълев е силно заинтригуван от убегливата, флуидна, съществуваща в състояние на постоянна метаморфоза природа на словото – или поне на устното слово. Тези негови „номадски характеристики“ до известна степен изчезват при структурирането и официализирането на писменото слово – все пак официалната история винаги е била писана „от гледната точка на уседналите хора и в името на единен държавен апарат“ (Дельоз, Гатари 2009б: 36). Затова и писменото слово – писмо, паспорт, документ – е в постоянен конфликт с устното слово, свободната дума, която не желае да пожертва своята плодотворна потенциалност.

Текстът-Вълев не се задоволява просто да разказва „случки“ или „приключения“ – той говори за „чудни приключения с много страсти и много геройства, и много опасности“ (Вълев 1975: 105). В този смисъл забелязаната от М. Николов необузdana склонност на автора да се „наприказва“ е не само недостатък, но и преимущество. Текстът-Вълев остава флуиден и органичен въпреки писмената си природа, разколебава я и ѝ придава уклончивост по различни начини: чрез разказване на истории и видения, чрез превес на диалогизма над психологизма, чрез антологичния си характер и предпочитания първоличен разказ, чрез интензивния си автобиографизъм и прийомите си на *авторециклиране*.

Работата по настоящата дисертация ме провокира да се питам отново и отново защо темата за скитничеството има толкова ключова роля в текста-Вълев. Последният

предлаган от дисертационния труд отговор гласи следното: значимостта на темата за скитничеството в текста-Вълев не произхожда единствено от наличието на преобладаващо количество главни герои, които можем да определим като номадски субекти. Самият текст-Вълев също се държи като номадски, скитнически субект – близкият прочит открива много от характеристиките, според които дефинираме неговите най-емблематични персонажи. Вместо да се стреми да си изгради разпознаваем облик, текстът-Вълев изпробва различни физиономии, надява различни костюми, които затрудняват интегрирането му в набразденото пространство на ригидния, признаващ само конкретни, изчистени наративи канон. И ако имаме достатъчно основания да възприемем необузданата склонност на текста-Вълев да се „наприказва“ като недостатък, тя може и да ни провокира да се замислим: за скитничеството като възможност за творческа креативност или за идеологическо, духовно, физическо и пр. бягство.

Заклучение

Конструираната и прецизирана за целите на настоящия труд теоретично-концептуална парадигма се оказва по-продуктивна и плодотворна от началните очаквания. Тя спомогна за очертаването на няколко потенциални линии на допълнително проучване, открояващи се поради нуждата от по-широко разгръщане на достигнатите заключения, както и поради възможността за въвеждане на обособения теоретичен и концептуален инструментариум в сходни по тематичен и темпорален обхват на използваните посоки. Надеждата на настоящия труд е, че донякъде е съумял да илюстрира какви богати възможности предоставя работата на Делюз и Гатари – изобщо в теоретико-философски план, но и конкретно в контекста на литературоведските проучвания.

Разбира се, основният фокус на внимание в продължение на цялото проучване – понякога експлицитно, друг път имплицитно – беше Матвей Вълев. Целенасочено дистанциращият се от авторовото присъствие подход доведе до съсредоточаване върху избраните произведения на Вълев, до едно съзнателно и премерено дистанциране от автобиографичните и биографични напластявания на литературния и критическия дискурс, дори до активизирането им в полза на настоящите цели. В заключение трябва да изтъкна, че въпреки обемния брой разгледани произведения на Вълев, това изследване представлява само върхът на айсберга. Запознаването с живота на Вълев, колоритен „като

приключенски роман“, и с изключително продуктивното му и разнообразно творчество потвърждава впечатлението, че те тепърва ще изкусяват и провокират допълнително академичната общност.

Използвана литература в автореферата

- Барт 2003:** Барт, Ролан. Смъртта на Автора. Прев. Албена Стамболова. – *Литературен клуб*, 2003. <<https://litclub.bg/library/kritika/bart/dead.html>>, [преглед 3.2.2022].
- Вазов 2006:** Вазов, Иван. *Великата рилска пустиня*. София: Захарий Стоянов, 2006.
- Вълев 1937:** Вълев, Матвей. *Прах след стадата. Разкази*. София: Библиотека „Завети“, 1937.
- Вълев 1940а:** Вълев, Матвей. *Отсам и отвъд. Разкази*. София: Хемус, 1940.
- Вълев 1940б:** Вълев, Матвей. *Радост в живота. Разкази и репортажи*. София: Библиотека „Завети“, 1940.
- Вълев 1975:** Вълев, Матвей. *Избрани произведения*. София: Български писател, 1975.
- Вълев 1988:** Вълев, Матвей. *Ферма в Сертон*. София: Български писател, 1988.
- Вълев 2022:** Вълев, Матвей. *Граждани на света*. София: Изд. център „Боян Пенев“, 2022.
- Гюрова 1969:** Гюрова, Светла (съст.). *Възрожденски пътеписи*. София: Български писател, 1969.
- Гюрова 1996:** Гюрова, Светла. *Поклонничество и поклонническа литература*. София: Време, 1996.
- Далчев 2008:** Далчев, Атанас. *Поглед зад очилата*. София: Захарий Стоянов, 2008.
- Далчев 2021:** Далчев, Атанас. Размишления върху българската лирика след войната. – В: Биляна Борисова, Кристина Йорданова (съст.). *Критическа христоматия по история на българската литература в периода между двете световни войни (1919–1944)*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2021, с. 9–14.
- Делчев 1944:** Делчев, Борис. Фашизмът в нашата литература. – *Работническо дело*, №15, 1944, с. 4.
- Дельоз 1999:** Дельоз, Жил. *Различие и повторение*. Прев. Ирена Кръстева, Владимир Градев. София: Критика и хуманизъм, 1999.
- Дельоз, Гатари 2009а:** Дельоз, Жил, Феликс Гатари. *Кафка. За една малка литература*. Прев. Тодорка Минева. София: Сонм, 2009.
- Дельоз, Гатари 2009б:** Дельоз, Жил, Феликс Гатари. *Хиляда плоскости. Капитализъм и шизофрения 2*. Прев. Антоанета Колева. София: Критика и хуманизъм, 2009.
- Зимел 2014:** Зимел, Георг. *Фрагментарният характер на живота*. Прев. Теодора Карамелска. София: Критика и хуманизъм, 2014.
- Кирова 2016:** Кирова, Милена. *Българска литература от Освобождението до Първата световна война, ч. I*. София: Colibri, 2016.

- Мирчева 2010:** Мирчева, Кета. *Циганите в българската словесност през XIX век.* – Балканските идентичности в българската култура, 2010. < <https://balkansbg.eu/bg/content/b-identichnosti/493-tziganite-v-balgarskata-slovesnost.html>>, [преглед 6.4.2023].
- Михайлова 2006:** Михайлова, Катя. *Странстващият сляп певец просяк във фолклорната култура на славяните.* София 2006: Издателско ателие АБ, 2006.
- Налбантова 2012:** Налбантова, Елена. „Скитник ходя злочестен ази“. – *Заради Възраждането: Четиво за студенти и други изкушени.* Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2012, с. 163–169.
- Николов 1941:** Николов, Малчо. „Отсам и отвъд“, разкази от Матвей Вълев. – *Златороз*, №1, 1941, с. 41–44.
- Пенчев 1998:** Пенчев, Бойко. За честта на фамилията Дуло. – В: *Тъгите на краевековието.* София: Литературен вестник, 1998. <<https://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=113&WorkID=8612&Level=3>>, [преглед 6.4.2023].
- Райнов 1949:** Райнов, Богомил. *Стихотворения.* София: Народна младеж, 1949.
- Савов 2009:** Савов, Ботьо. Скитско и славянско в българската литература. – В: Едвин Сугарев, Елка Димитрова, Цветанка Атанасова (съст.). *Критическото наследство на българския модернизъм, т. 2.* София: Изд. център „Боян Пенев“, 2009.
- Сартр 1994:** Сартр, Жан-Пол. *Битие и нищо, т.1.* София: Наука и изкуство, 1994.
- Серто 2002:** Серто, Мишел дьо. *Изобретяване на всекидневието.* Прев. Евгения Грекова. София: Лик, 2002.
- Сестримски 1975:** Сестримски, Иван. Бележки. – Във: Вълев, Матвей. *Избрани произведения.* София: Български писател, 1975.
- Стоичкова 2022:** Стоичкова, Ноеми. „Мойра“: вградените пътеписни бележки в (авто)биографичния „епистоларен роман“. – В: Ноеми Стоичкова, Мария Русева (съст.). *Литературни форми на границата между документално и художествено.* София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2022, с. 111–129.
- Ташев 2020:** Ташев, Андрей. *Непознатият Матвей Вълев: отсам и отвъд.* София: Андрей Ташев, 2020.
- Фуко 2016:** Фуко, Мишел. *Генеалогия на модерността.* Прев. Владимир Градев. София: Изток-Запад, 2016.
- Херодот 2010:** Херодот. *История.* Прев. Петър Димитров. София: Нов български университет, 2010.
- Хоркхаймер, Адорно 1999:** Хоркхаймер, Макс, Теодор Адорно. *Диалектика на просвещението.* Прев. Стилиян Йотов. София: Гал-Ико, 1999.
- Шивачев 2018:** Шивачев, Румен. Стихосбирката „Италия“ на Иван Вазов – между скитника и пътника. – *LiterNet*, №7, 2018. <https://litenet.bg/publish20/r_shivachev/italia-vazov.htm>, [преглед 18.5.2023].
- Янев 2010:** Янев, Симеон. Митове за скиталчества – литературни проекции. – *Notabene*, №16, 2010. <<https://notabene-bg.org/read.php?id=173>>, [преглед 6.4.2023].
- Deleuze 1978:** Deleuze, Gilles. Nomad Thought. – *Semiotext(e)*, №1, 1978, pp. 12–21. <https://monoskop.org/images/a/a0/Semiotexte_Vol_3_No_1_Nietzsches_Return.pdf>, [date of entering 9.1.2023].

- Diggle 2021:** Diggle, James. (ed.). *The Cambridge Greek Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- Engebrigtsen 2017:** Engebrigtsen, Ada Ingrid. Key figure of mobility: the nomad. – *Social anthropology*, №25, 2017, pp. 42–54.
- Grossberg 1988:** Grossberg, Lawrence. Wandering Audiences, Nomadic Critics. – *Cultural studies*, №3, 1988, pp. 377–391.
- Ott 2019:** Ott, Margus. Deleuze and Zhuangzi: Actualization and Counter-actualization. – *Asian Studies*, №1, 2019, pp. 315–335. < <https://core.ac.uk/download/pdf/294839837.pdf>>, [date of entering 14.4.2023].
- Peters 1999:** Peters, John Durham. Exile, Nomadism and Diaspora: The Stakes of Mobility in the Western Canon. – In: Naficy, Hamid (ed.). *Home, Exile, Homeland. Film, Media and the Politics of Place*. New York: Routledge, 1999.
- Ricoeur 1991:** Ricoeur, Paul. Narrative identity. – *Philosophy today*, №35, 1991, pp. 73–81.
- Shaw 1983:** Shaw, Brent Donald. ‘Eaters of Flesh, Drinkers of Milk’. The Ancient Mediterranean Ideology of the Pastoral Nomad. – *Ancient Society*, №13/14, 1982/1983, pp. 5–31.
- Sutherland 2014:** Sutherland, Thomas. Intensive Mobilities: Figurations of the Nomad in Contemporary Theory. – *Environment and Planning D: Society and Space*. №1, 2014, pp. 935–950.

Публикации по темата на дисертационния труд

1. Колев, Мартин. Преживяването на природата във „Ферма в Сертон“ на Матвей Вълев. – *Литературна мисъл*, №1, 2021, с. 52–59.
2. Колев, Мартин. Все по-познатият Матвей Вълев: За монографията „Непознатият Матвей Вълев“ на Андрей Ташев. – *LiterNet*, №1 (254), 2021. <https://litenet.bg/publish13/m_kolev/andrei-tashev.htm>, [посетен на 16.6.2023].
3. Колев, Мартин. „Свободен като слънцето: линии на бягство в „Крила на свободата“ на Матвей Вълев. – В: Надежда Стоянова, Владимир Игнатов, Мария Маринова-Панова, Мария Русева (съст.). *„Над него ден изгрява“, или за образа на Слънцето в българската литература и фолклор*. София: Факултет по славянски филологии, 2022. <<https://bglitertech.com/nad-nego-den-izgriava-sbornik/>>, [посетен на 16.6.2023].
4. Колев, Мартин. Матвей Вълев: неизтощимото очарование на биографията. – В: Ноеми Стоичкова, Мария Русева (съст.). *Литературни форми на границата между документално и художествено*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2022, с. 58–63.
5. Колев, Мартин. „Беззаконен, бездомен, напълно безроден“: античният номад през седентарния поглед. – *Реторика онлайн*, №1 (4), 2022. <<https://rhetoric-bg.com/2022/07/08/беззаконен-бездомен-напълно-безрод>>, [посетен на 16.6.2023].
6. Колев, Мартин. Преображението на номадския субект през ХХ в.: от „беззаконен, бездомен, напълно безроден“ до „герой на постмодерната мисъл“. – *Филологически форум*, №1 (17), 2023, с. 135–146. <https://philol-forum.uni-sofia.bg/wp-content/uploads/2023/03/FF_2023_17_134-146_13_BG.pdf>, [посетен на 16.6.2023].
7. Колев, Мартин. „Чудни приключения с много страсти и много геройства, и много опасности“: наративна идентичност при персонажите на Матвей Вълев. – В: Иван Иванов, Надежда Стоянова (съст.). *Литературата като съдба. Сборник в чест на 80-годишнината на професор Симеон Янев*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2022, с. 298–305.
8. Колев, Мартин. Емигрантът на Матвей Вълев се завръща у дома. – В: Боян Кулов, Лина Гергова, Мариянка Борисова, Таня Матанова, Яна Гергова (съст.). *Българи отвъд Европа: институции и културно наследство*. София: Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН, 2023, с. 281–287.
9. Колев, Мартин. „Свят и дом“: вариации на темата за скитничеството в българската литература до Втората световна война. – В: Ноеми Стоичкова, Яница Радева, Мартин Колев (съст.). *Гласове на другостта*. София: УИ „Св. Климент Охридски“ (под печат).
10. Колев, Мартин. Женскостта като дива и окултурена природа в творчеството на Матвей Вълев. – В: *Сборник от конференцията „Творческото въображение и променящата се чувствителност за природата“* (под печат).

Приноси на дисертационния труд

1. Настоящият дисертационен труд съдържа синтез на слабо познати и рядко използвани в българската литературна наука концепции на Жил Делюз и Феликс Гатари, които биха се оказали и добра основа за бъдещи изследвания.
2. Трудът представлява един от първите опити за дельозски прочит на българската литература.
3. Трудът предлага първия опит за подробна и задълбочена типология на скитничеството в българската литература, като се стреми да обхване различните му проявления в периода от Освобождението до Втората световна война.
4. Трудът анализира причините за отчетливо биографизирания традиционен прочит на Матвей Вълев и предлага нов прочит на творчеството му, съзнателно дистанциран от фигурата на автора.
5. Трудът разглежда в дълбочина темата за скитничеството при Матвей Вълев, но я използва и като подстъп за подробен анализ на други теми, мотиви и ключови характеристики в творчеството му.
6. Трудът осъществява интертекстуален диалог между Матвей Вълев и други автори (както популярни, така и периферни), позиционирайки творчеството на Вълев като представително, а в някои аспекти – дори иновативно и приносно за разглеждания литературноисторически период.